

О.О.Луспе,

Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича,
м. Чернівці

ЛІДЕРСТВО ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У даній статті розглядаються основні підходи до вивчення сутності феномену лідерства та його специфічних рис в Україні. Приділена увага соціально-психологічним особливостям сприйняття українським суспільством інституту лідерства та функцій лідера у забезпеченні соціально-економічних трансформацій.

In this article the basic social-psychological features of the Ukrainian society are examined in the conditions of crisis, the modern going is analysed near interpretation of the phenomenon of leadership, his role is determined as a basic antihunt mechanism in the conditions of economic transformations.

В умовах соціально-економічних трансформацій проблема лідерства – пошуку і висування на керуючі посади нових людей, які здатні провести дієві реформи – дуже значна, адже успіх курсу країни в сфері економічної політики неабиякою мірою визначається наявністю таких лідерів, що викликають загальну пошану. Роль таких осіб, як Ф.Д. Рузвельт, Л.Ерхард, Р.Рейган, М.Тетчер, багато в чому визначала і визначає способи і механізми державного регулювання в економіці.

Давно відомо, що розуміння ролі лідера залежить від особливостей національного менталітету. Багато в чому культура визначає, як люди ставляться до керівника, чого від нього чекають і як він сам користується своїм впливом. Взаємне доповнення особистих рис лідера і менталітету нації створюють сприятливий психологічний клімат, що забезпечує передумови економічної стабілізації. Проблема лідерства в Україні є однією з найактуальніших, оскільки в кризовий період розвитку українського суспільства, коли слабшають старі форми державного регулювання, а нові традиції управління ще не склалися, роль особистих рис лідера особливо висока і значна, оскільки саме політичний лідер стає гарантом соціальної стабільності суспільства, легітимності правлячих еліт і терпимості членів суспільства до різких змін у суспільному житті.

Вивченню феномена лідерства присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких Л.Архіпова, А.Донцов, Л.Кальченко, Ю.Ірхін, Дж.Коттер, Р.Такер. Але не зважаючи на це, потреба у вивченні впливу інституту лідерства на хід економічних трансформацій очевидна в умовах ринкової економіки України.

Мета статті – на основі вивчення різних підходів до трактування категорії лідерства виявити вплив лідерства на соціально-економічні процеси в українському суспільстві та його роль у підвищенні ефективності соціально-економічних трансформацій.

Ефективність економічної трансформації в Україні багато в чому залежить від врахування соціально-психологічних особливостей національного менталітету. В основі формування українського менталітету лежало християнство, породжене західною цивілізацією, і накладене на дух Сходу. В результаті сформувався особливий менталітет, властивості якого можна назвати парадоксом, світосприйняттям "і це, і те", що різко контрастує із західним менталітетом, для якого характерний підхід з позиції "або - або". Ця властивість українського менталітету свідчить про особливості економічної поведінки, складає особливий тип економічного мислення, який формується як поєднання властивостей Заходу і Сходу.

Сьогодні все більший вплив на поведінку людей справляють елементи ринкового економічного мислення, іманентні Заходу: відчуття господаря, особиста господарська самостійність, ініціатива, прагматизм, гнучкість, адаптивність, заповзятливість, готовність діяти в умовах конкуренції. Економічна поведінка господарюючих суб'єктів в Україні відрізняється від економічної поведінки в розвинутих країнах. Раціоналізм економічної поведінки в західноєвропейському варіанті тотожний прагненню до здобуття вигоди не в результаті випадкової економічної дії, а внаслідок постійного зіставлення доходу і витрат, що виступає нормою поведінки. В Україні через соціально-історичні особливості розвитку раціоналізм у західноєвропейському варіанті виникнути не міг. Економічна поведінка тут часто має ірраціональний характер. Ця характерна особливість української людини вносить елементи невизначеності у ситуації, пов'язані з економічним вибором [1; 4; 8].

Наведені характеристики економічної поведінки членів українського суспільства на його перехідному етапі свідчить про те, що ця поведінка характеризується невизначеністю і дезорієнтованістю. До найбільш значних дестабілізуючих чинників соціально-психологічного характеру можна віднести такі:

1. Порушення в мотиваційних механізмах. В Україні не розвинута або вкрай слабо виражена мотивація цивілізованого

приватного власника-господаря. Навпаки, переважає мотивація підлеглого, залежного від наказів вищестоящих чиновників і вимушеного їх або виконувати, або обходити і хитрувати.

2. Криміналізація суспільства і невдоволеність владою. У поведінці українців можна прослідкувати такий парадокс: довіра до бандитів інколи більша, ніж до представників влади. Зокрема, підтвердженням цьому стають ситуації, коли на виборах значну підтримку населення отримують претенденти, що мають сумнівну репутацію і не приховують цього. Причина таких явищ полягає в тому, що кримінальні структури давно виконують функції держави: збір "податків", забезпечення безпеки, вирішення конфліктів. Криміналізація економіки розвивається за багатьма напрямками: це і хабарництво чиновників, і нечесність підприємців, що ухиляються від податків, а також "рекети", злочини проти приватної власності. У масовій свідомості, як і в житті, століттями був розірваний прямий зв'язок між працею, розподілом і споживанням. Скажімо, зрівнюваність у розподілі благ перетворилася на одну з ціннісних домінант у народній свідомості, активно перешкоджаючи індивідуальним зусиллям по зміцненню інституту приватної власності, зовсім не стимулюючи розподіл за результатами праці [6; 8].

3. Кризова психологія. Трансформаційний спад, що продовжується вже декілька років, сприяє формуванню в українців так званої кризової психології. Існують особливості поведінки людей в умовах криз, що відбиваються на розвитку економіки. Наприклад, прагнення людей робити заощадження, не вдаючись до допомоги фінансових, корпоративних інститутів, всупереч доволі вигідним економічним умовам для вкладання грошей, стає, на жаль, природнім. Формування економічних відносин в умовах тривалої кризи призводить до депресії в промисловості, в інших провідних галузях, недовіри до цінних паперів, банків, інвестиційних проектів, інвестицій взагалі. Невіру в конструктивну силу грошей можна віднести до "психологічних втрат", що істотно перешкоджає закріпленню тенденції до зростання економіки. Будь-яка економічна дія пов'язана з очікуваннями, і рішення суб'єкти ринку приймають, виходячи зі своїх очікувань того, наприклад, буде інфляція чи ні, чи вдасться зберегти за собою робоче місце чи ні, збанкрутує підприємство, в акції якого вкладені гроші чи ні і так далі. У перехідній економіці

України у більшості населення склалися стійкі “песимістичні чекання” — звідси і “відтік мізків”, і “втеча капіталів” і багато інших негативних явищ [9].

4. Бідність — не лише як матеріальний, але і як психологічний стан. На перехідному етапі різко поглибилася диференціація людей, соціальна дистанція між бідними і багатими, що загострює відчуття власної бідності. А оскільки в Україні з'явилися не лише багаті, але і надбагаті, причому не лише з'явилися, але і змінили подобу багатьох сфер обслуговування (торгівлі, реклами, ЗМІ), то це підсилює відчуття бідності в основної маси населення. Практична відсутність потужного середнього класу - основи лібералізму - призводить до виникнення відповідних умонастроїв в суспільстві [4].

Чинником, що справляє регулюючий вплив на економічну поведінку, може стати вдосконалення або створення нових інститутів, адекватних ринковим відносинам, які мають бути не лише економічно, але і психологічно ефективними. На наш погляд, чи не найголовнішим механізмом подолання нестабільності, викликаной саме соціально-психологічними чинниками економічної поведінки, є наявність сильного лідера.

Впродовж всієї світової історії очевидна значущість ролі особи в розвитку суспільства, проте, в перехідний період життя суспільства ця роль зростає і стає ще важливішою. Тому проблема феномена лідерства є однією з актуальних проблем не тільки в сучасній соціальній психології, але і в економічній теорії. Тому є необхідним визначити на початку найбільш сталі і постійно використовувані визначення лідера і лідерства.

Лідер – це авторитетний член громадської організації, будь-якої соціальної групи, особовий вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціальних процесах і ситуаціях, у регулюванні взаємин у колективі, групі, суспільстві; особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, направленої на задоволення інтересів даного суспільства. Дослідник політичного лідерства Ю.В.Ірхін виділяє такі значення категорії «лідер» [5, с.91]:

1) це суб'єкт, який володіє яскраво вираженими особовими рисами, максимально «корисними» для певної групи людей, завдяки яким його вплив є найбільш продуктивним, і службовець стає зразком для наслідування, людиною, яку наслідують інші члени групи;

2) індивід, якому певна соціальна група дає право прийняття найважливіших рішень, що відображають інтереси і основні цінності даної групи.

Лідер – це символ спільності і зразок поведінки групи. Він висувається знизу, переважно стихійно і приймається послідовниками. Саме така позиція поширена у вітчизняній літературі, а також у соціальній психології. Дослідники феномена політичного лідерства розрізняють власне політичне лідерство і політичне керівництво, вважаючи, що окрім керівництва, лідер обов'язково здійснює і інші ролеві функції (наприклад, нормотворення, підтримка групової єдності, представництво в міжгрупових взаємодіях і так далі). Крім того, лідер з'являється стихійно, а керівник – за заздалегідь встановленими правилами [5].

Поряд з цим у науковій літературі намітилася тенденція розрізняти поняття «менеджер» («адміністратор») і «лідер». Наприклад, Дж.П.Коттер вважає, що якщо менеджер повинен піклуватися про те, щоб співробітники максимально ефективно виконували доручені ним завдання, то лідери, навпаки, покликані своєчасно прораховувати виклики і вимоги часу, розвивати інноваційні системи, необхідні для успішного розв'язання найважливіших проблем майбутнього. Лідери покликані концентрувати думки не на тих або інших подіях на підприємстві в цілому, а загострювати свою увагу на розв'язанні окремих приватних проблем. Іншими словами, з поняттям «менеджер-адміністратор» асоціюється формальне лідерство, стандартизоване, шаблонна поведінка. А з поняттям «лідер» – неформальне лідерство, інноваційна, творча поведінка [7].

У психологічній літературі існують різні визначення категорії лідерства. Так, лідерство класифікується як різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху вниз, а також те, що її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб. Так, Л.Даунтон писав, що «лідерство – це стан у суспільстві, який характеризується здатністю правлячої особи направляти і організовувати колективну поведінку деяких або всіх його членів» [3, с.174]. На думку Ж.Блонделя, лідерство також «є феномен влади. Лідерство — це влада, яка полягає в здатності однієї особи або декількох осіб, що «знаходяться на вершині», заставляти інших робити те позитивне або негативне, що вони не робили б або могли не робити взагалі. Також є можливим

визначити політичне лідерство як владу, здійснювану одним або декількома індивідуумами з тим, щоб спонукати членів нації до дій. Лідерство — це і управлінський статус, і соціальна позиція, пов'язана з ухваленням рішень, і керівна посада [3,с.191]. Така інтерпретація лідерства впливає із структурно-функціонального підходу, що передбачає розгляд суспільства як складної, ієрархічно організованої системи соціальних позицій і ролей. Політичне лідерство передбачає прийняття рішень, які часто корінним чином змінюють хід історії.

Лідерство – це вплив на інших людей. Проте не будь-яке, а таке, що відповідає таким умовам:

- а) вплив має бути постійним;
- б) керівна дія лідера повинна поширюватися на всю групу (організовано);
- в) лідер повинен мати явну першість у впливі на інших;
- г) вплив лідера, особливо організаційного, повинен спиратися не на пряме застосування сили, а на авторитет або хоч би визнання правомірності керівництва. Так, диктатор, що утримує групу в підпорядкуванні, — це не лідер. Лідерство — це неформальний вплив. Цим воно відрізняється від керівництва, яке передбачає “досить жорстку і формалізовану систему стосунків панування – підпорядкування”. При цьому відмітною рисою неформального лідера є його вміння враховувати ціннісні нормативи, що існують в соціальній групі. Наприклад, А.І. Донцов, вивчаючи психологічні основи інтеграції колективу, прийшов до висновку про те, що міра інтегрованості ціннісних нормативів є важливим чинником соціально-психологічної цілісності, системною якістю соціальної групи [8].

Г.Пейдж дає таке визначення лідерству – “це поведінка людей, що знаходяться у позиції влади, їх взаємодії з останніми членами суспільства, як це існувало у минулому, існує в сьогоденні і, можливо, існуватиме в майбутньому у всьому світі” [2].

Вивчаючи лідерство, американський дослідник Р.Такер виділив три основні функції, які виконує лідер в умовах трансформаційних перетворень:

1. Діагностична функція. «Постановка діагнозу» – період, коли лідер вивчає ситуацію, оцінює її, визначаючи найбільш важливі проблеми, виокремлює негативні тенденції і встановлює, що і як повинно бути виправлено. Свої висновки лідер робить на основі

отриманої інформації від радників, помічників. Але, враховуючи оцінки експертів, лідер, і лише він, ставить «діагноз» ситуації. Діагностична функція напряду пов'язана з директивою.

2. Директивна функція. Вона включає визначення напряду дій: як і що конкретно треба зробити в певний момент, щоб розв'язати проблему.

3. Мобілізаційна функція. Лідерство – це щось більше, ніж аналіз і ухвалення рішень. Це і “мобілізація” на виконанні рішень, залучення до конкретної діяльності тих, хто потрібний для вирішення завдання і досягнення поставленої мети. Лідерство в економічній сфері виконує найважливішу мобілізаційну функцію. Довкола лідера об'єднуються групи, соціальні прошарки, нація в цілому. Багато дослідників лідерства вважають, що багатогранні інтереси економічних суб'єктів лише з приходом лідера отримують чітке оформлення і переносяться в центр політичного життя, внаслідок чого задовольняються потреби як окремих індивідів, так і соціальних груп, прошарків [6].

Отже, лідер – це авторитетний член організації або соціальної групи, вплив якого дозволяє йому відігравати головну роль в ухваленні рішень у політичному процесі і конкретних ситуаціях. “Ідеальне” лідерство – це поєднання трьох основних функцій: “постановки діагнозу”, визначення напряду дій і мобілізації.

З сучасних досліджень і теорії лідерства можна з упевненістю зробити кілька висновків, а саме:

1. Моделі поведінки людей, що обіймають керівні посади, можна розбити на дві загальні категорії — поведінку, орієнтовану на завдання, і поведінку, орієнтовану на людей. Ці дві групи моделей поведінки впливають на різні процеси, і досягнуті ними результати не обов'язково пов'язані між собою. В цілому поведінка, орієнтована на завдання, більше впливає на трудові показники працівників, тоді як поведінка, орієнтована на людей, більше відображається на задоволеності підлеглих роботою.

2. Елементи організаційної ситуації важливі тим, що вони підказують людині, виконуючій роль лідера, який поведінковий акцент найбільш доречний. В цілому поведінка, орієнтована на завдання, мабуть, важливіша, коли здійснювана робота не є рутинною, виконується в надзвичайних або небезпечних умовах і виконується людьми, малодосвідченими, і не дуже зацікавленими в самостійній роботі. Якщо робота має рутинний характер і

виконується в комфортних і знайомих умовах людьми, що не потребують підказок, важливіші моделі поведінки, орієнтовані на людей; вони сприяють виконанню завдання, допомагаючи компенсувати негативні аспекти деколи досить нудної виробничої ситуації. В деяких випадках, наприклад, коли компетентні і самостійні люди виконують роботу, яка їм подобається і яку вони добре знають, найкращим варіантом буде, мабуть, керівництво в обмеженій формі або його відсутність; компетентність і знання роботи діють як ефективна заміна лідерства.

3. Особові характеристики лідера важливі не тому, що добре узгоджуються з певною природною здатністю вести за собою, але тому, що впливають на готовність йти за лідером і реакції на поведінку лідера. Поширена прихильність стереотипам, що стосуються зовнішності і поведінки “справжнього лідера”, робить неминучим висновок, що люди, які якнайповніше відповідають цим вимогам, мають всі шанси стати ефективними лідерами. Знання, що особистісні характеристики людини відіграють важливу роль в оцінці іншими людьми його відповідності ролі лідера, на практиці рідко безпосередньо впливає на підбір керівників в організаціях. Нереально, щоб організації підбирали начальників, управлінців і адміністраторів, виходячи з того, чи виглядають вони і діють так, як, згідно з очікуваннями людей, мають виглядати і діяти лідери. Проте найсучасніші дослідження все-таки дозволяють передбачити, що деякі індивідуальні характеристики, визначені за допомогою тестів (а не суб'єктивно оцінені людьми), пов'язані з успіхом у роботі.

4. Лідерство – це не однобічний феномен. Успішне лідерство – це процес здійснення впливу. В організаціях цей вплив залежить також від взаємодії кожної людини, що обіймає лідерську посаду, з його індивідуальними підлеглими (і начальниками). Ця взаємодія має зворотній характер, тобто реакція підлеглих впливає на те, як лідер поводитиметься надалі, що, у свою чергу, впливає на реакції підлеглих, і так далі.

5. Багато людей, які обіймають нині лідерські посади, повинні володіти більш різносторонніми навиками, а не лише традиційними. Сьогодні робота все частіше буває організована в груповій формі, і очікується, що керівники, яких стає все більше, перетворять ці групи на бригади, а потім навчать їх тому, як здійснювати ефективну самоорганізацію і виконувати роботу при

мінімумі зовнішніх вказівок. Навики і моделі поведінки, потрібні для досягнення цих цілей, необов'язково мають бути тими ж, які забезпечують успіх лідерства в традиційних умовах планування роботи.

В умовах побудови суспільства постіндустріального типу та трансформаційних перетворень змінюються вимоги до лідера як такого на макрорівні, адже саме тут можливий найбільший стабілізуючий вплив на економіку. Рушійною силою економічних реформ може стати тільки суспільний лідер, який наразі в Україні відсутній. Експерти наголошують на тому, що за великої кількості лідерів громадських, локальних, відомих тільки у межах своєї спільноти, відбувається підміна понять – коли політичних лідерів називаємо суспільними, незважаючи на те, що вся структура і мета їх діяльності не підпадає під характеристику останнього (табл. 1) [7].

Таким чином, в Україні є громадські лідери, які відповідають усім необхідним характеристикам, а також політичні лідери, які відповідають своїй назві лише структурно, а не змістовно.

Таблиця 1

Основні відмінності суспільного, громадського та політичного лідерів в Україні

| | Суспільний лідер | Громадський лідер | Політичний «лідер» |
|------------------------|--|---|--|
| Масштаб діяльності | Суспільство | Громада, спільнота | Країна |
| Мета діяльності | Покращення життя більшості населення, найчастіше у межах окремої держави | Розв'язання проблем громади, забезпечення її потреб | Збереження статус-кво власної політичної сили та політичного іміджу в очах електорату |
| Спосіб становлення | Стає лідером, здобувши визнання на локальному рівні | Цілеспрямовано, стихійно чи під тиском громади стає лідером | Юридично: обирається та відкликається за допомогою виборів; фактично: може стати лідером внаслідок міжпартійних інтриг і переговорів |
| Пріоритетний інтерес | Думка суспільства | Думка спільноти | Інтереси своєї команди |
| Спрямування діяльності | Майбутній час. Розв'язує перспективні проблеми, іноді не на користь сьогоденних потреб населення | Теперішній час. Розв'язує проблеми сьогодення | Теперішній час. Розв'язує проблеми, передусім пов'язані з власними електоральними та бізнесовими інтересами |

Отже, суспільних лідерів, що можуть і повинні стати носіями трансформаційних економічних перетворень нової доби, наразі немає, однак суспільне лідерство в Україні стане можливим тоді, коли буде усвідомлена найбільш вагома в сучасному суспільстві ознака лідерства – вміння месійствувати. У наш час лідером стає лише той, хто знаходиться дещо вище за інших на шляху до самоактуалізації як домінуючої потреби сучасного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Анісімов О., Колпаков В. Лідерство — фактор суспільного розвитку // Персонал. – 2005. – №9. – С.46-50.
2. Донцов А.И. О понятии «группа» в социальной психологии. – [Электронный ресурс]. – Доступ. – <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25714/25784/>.
3. Зуцук Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К., 1999. – 274 с.
4. Ибрагимов Р.Г. . Экономический анализ управленческих решений: согласованность финансовой модели оценки // Российский журнал менеджмента. – 2007. – №3. – С.53-84.
5. Ирхин Ю.В. Политические элиты вчера, сегодня, завтра // Социально-гуманитарные знания. – 2008. – №2. – С.82-104.
6. Кальченко Л.А. Лидерские качества – необходимые качества для менеджеров высшего звена. – [Электронный ресурс]. – Доступ. – http://www.nbu.gov.ua/Articles/Kultnar/knp45/knp45_42-44.pdf.
7. Марченко А.М. До питання про громадських та суспільних лідерів в Україні // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. – Вип. 116. – С.46-51.
8. Сизенко Д.В. Лидерство на рубеже тысячелетий. (Философия менеджмента) // Персонал. – 2001. – №2. – С.64-66.
9. Филонович С.Р. Лидерство как интегральная проблема наук о поведении // Российский журнал менеджмента. – 2007. – Т.5. – №4. – С.91-100.